

Нідзельська Ю. М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

БАЗОВІ ОСОБЛИВОСТІ В ДОСЛІДЖЕННІ АРХЕТИПІВ І СИМВОЛІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

У статті розглянуті сутності архетипу, архетипний символ, символ. Виконано такі завдання: висвітлено дефініції вищезгаданих сутностей, виявлено їх основні властивості й функції, з'ясовано принципи кореляції між архетипом та архетипним символом, до того ж представлено основні архетипи, які є спільними для багатьох культур. Сучасні умови глобалізації викликають розгляд первинних основ різних культур через призму їх подібних і відмінних ознак. Колективне несвідоме представлено як загальнолюдська основа духовного життя індивідів, що успадковується на основі індивідуального досвіду.

Ключові слова: архетип, символ, архетипний символ, колективне несвідоме.

Постановка проблеми. Передусім варто зазначити, що в сучасній лінгвістичній науці спостерігається синтез наукових результатів, які були отримані в суміжних дисциплінах, наприклад, у лінгвокультурології, етнопсихолінгвістиці, когнітивістиці тощо, зокрема увагу в цих наук привертають архетипи та символи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві, на нашу думку, цікавляться вивченням архетипу й символу такі вчені: А. Лосєв, К. Юнг, М. Алефіренко, А. Баронін, О. Шелестюк і багато інших.

Постановка завдання. Мета розвідки полягає у визначенні особливостей у тлумаченні архетипу й символу, встановленні їх кореляції. Задля досягнення мети потрібно виконати завдання: розглянути наявні дефініції вищезгаданих сутностей, виявити їх основні властивості та функції, з'ясувати, у якому співвідношенні перебувають архетип та архетипний символ.

Виклад основного матеріалу. Отже, на нашу думку, доречним видається підтримати ідею О. Донченко, а саме: «... архетипову парадигму викликали до життя потужні глобалізаційні тенденції, бо саме архетипи мають надкультурні змісти трансперсонального, всезагального психічного» [3, с. 170], тому що сучасні умови глобалізації передбачають розгляд первинних основ різних культур через призму їх схожостей і відмінностей, що значною мірою зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Етнопсихологія, яка вивчає серед інших аспектів архетипи й символи, має такі функції: *гносеоло-*

гічну, описову, прогностичну, культурологічну, комунікативну, етнополітичну, виховну. Нашу увагу привернула саме *культурологічна функція*, адже її розуміють як вивчення етнопсихологією культурних процесів, що відбуваються в конкретному етносі, а також особливості звичаїв, обрядів, фольклору, які є характерними для певної етнічної спільноти. Етнопсихологічні розвідки пов'язані з лінгвістичними [2, с. 24]. Як зазначає А. Баронін, наслідування архетипами свого етносу є складником детермінантою його розвитку, адже духовне багатство передається від покоління до покоління й, відповідно, зберігається [2, с. 61].

У дослідженні варто звернутися до етимологічних основ архетипу. Термін «архетипи» походить від лат. «типос» (відбиток, печатка) й означає певне утворення архаїчного характеру, що має міфологічний мотив. Це клас психічних змістів, походження яких не має своїм джерелом життя й діяльність окремого індивіда. Їх специфіка стосується властивостей людства як певного цілого. Ці «архаїчні залишки» К. Юнг назвав архетипами, використовуючи вираз Блаженного Августина. Більше того, вони як психосоматичні структури є людською вродженою здатністю розуміти, організовувати або ж створювати досвід. Архетипи – це водночас біологічно зумовлені патерни поведінки та символічні зображення цих патернів [3, с. 173, 175].

З іншого боку, *архетип* з грец. *arche* – початок і *typos* – образ, першоформа, поняття, яке походить із давньої традиції платонізму та відіграє вагомий роль в «аналітичній психології», яка роз-

роблена відомим ученим К. Юнгом. Під шаром «особистісного несвідомого», який становить основний предмет вивчення в класичному психоаналізі З. Фрейда, К. Юнг виявляє «*колективне несвідоме*», що трактується як загальнолюдська основа духовного життя індивідів, що успадковується, а не формується на основі індивідуального досвіду. Якщо в особистісному несвідомому провідну роль відіграють «комплекси», то структуроутворювальними елементами колективного несвідомого є архетипи. Отже, згідно з теорією К. Юнга, *колективне несвідоме* втілюється в архетипах, що виявляються в міфах і сновидіннях [2, с. 58; 11, с. 31], є не певним конкретним мотивом, а цілою сукупністю мотивів, що варіюються.

Кожна людина є носієм *колективного несвідомого* досвіду філогенетичного розвитку людства через належність до людського роду та культури. Саме цей шар несвідомого є дещо глибинне, особисте, що визначає особливості мислення й почуттів. У зв'язку з цим *колективне несвідоме* певною мірою стає частиною особистого несвідомого [2, с. 82]. У зашифрованому вигляді *колективне несвідоме* представлене в структурі архетипів, що матеріалізуються в міфологічних, релігійних, філософських, мистецьких системах, моральних кодексах, державницьких канонічних приписах, наскальних розписах, археологічних знахідках, віруваннях, обрядах, ритуалах, табу, художній літературі, мистецтві, живописі, архітектурі, символах [3, с. 171]. Більше того, на думку О. Шелестюк, *колективне несвідоме* складається з успадкованих інстинктів і форм відчуття, сприйняття, розуміння, які ніколи не усвідомлювались індивідом, не були затребуваними ним протягом життя, але які є характерною рисою для цілої групи (родина, нація, раса, людство). *Коллективне несвідоме* поділяється на групове й універсальне, синхронне й діахронне, метакультурне й інтракультурне [3, с. 173].

Архетип позначає сутність, форму, спосіб зв'язку несвідомих першообразів і структур психіки, які успадковуються. Ці утворення забезпечують основу поведінки, структурування особистості, розуміння світу, яке характерне для тієї або іншої етнічної групи. Іншими словами, архетипи утворюють певні всезагальні апріорні психічні й поведінкові програми [2, с. 56]. На думку В. Круглова, архетипи варто розуміти як вроджені психічні структури несвідомого, що становлять частину досвіду людства, визначають внутрішні образи об'єктивного життєвого процесу та первісні форми збагнення зовнішнього світу, його

глибинні схеми, згідно з якими творяться думки й почуття, засновані на міфологічних темах і сюжетах; це колективний релікт історичного минулого, що зберігається в пам'яті [5, с. 10]. У свою чергу, М. Аліференко виокремлює *відмінні властивості та ознаки* цих феноменів культури в межах лінгвокультурології: *жанрова незакріпленість, відсутність в архетипу яскравої етномовної метафоричності, стійка семантика архетипу* [1, с. 190]. Саму поведінку індивідів або ж етнічних груп можна певним чином пояснити в термінах архетипної енергії. Ураховуючи той факт, що архетипи завжди наповнюються конкретним змістом, є нейтральними стосовно добра і зла, для них характерні *амбівалентність та іманентність* [2, с. 58]. До того ж основними характеристиками архетипів вважають *мимовільність, несвідомість, автономність і генетичну обумовленість*.

Поняття архетипу існує в підсвідомості кожної людини, воно пов'язане з інстинктами й має потужний психічний потенціал [7, с. 275]. Необхідно зазначити, що в нашій свідомості архетипи виявляються у вигляді *архетипних образів*. Отже, *архетипний образ* є відображенням у свідомості людини колективного несвідомого, тобто архетипу, тому він має універсальний характер [7, с. 275]. Більше того, К. Юнг навіть пов'язує процес утворення етносів з архетипами колективного несвідомого [2, с. 56]. Архетипний образ є наочно-чуттєвим, це форма наявності архетипу у свідомості, яка надалі трансформує його в символ, зокрема поєднує образ і раціональний смисл [8]. Архетипові образи передують усім формам логічного мислення, вони є умовою людського досвіду [9].

К. Юнг зазначав, що поза нашою безпосередньою свідомістю, яка має цілком особистісний характер, яку ми визначаємо єдиною емпіричною психікою, існує інша психічна система колективного універсального й безособистісного характеру, яка є ідентичною в усіх індивідів [12, с. 339]. Архетип починає функціонувати там, де або іще не існують свідомі поняття, або такі через внутрішні або зовнішні обставини взагалі неможливі. Ці суб'єктивні розуміння, як уважав вищезазначений учений, сильніші, ніж вплив об'єкта. Їхня психологічна цінність вища, тому що архетип знаходиться в основі всіх вражень [2, с. 57].

Більше того, коли йдеться про архетипи як універсальні феномени, мається на увазі нескінченний процес смислоутворення, а також трансляція смислів. Іншими словами, основою всіх культурних феноменів є первинні прамоделі. Модифіку-

ючись у процесі історичного розвитку, архетипи зберігають ті першообрази, які відповідають етнокультурам як частинам загальносвітової культури й подані в національних образах культури. Існування архетипів як пам'яті є основою культурно-історичної та соціальної зміни буття, ціннісно-значеннєвим стрижнем культури. У цьому контексті архетипи як універсальні феномени культури виконують *функцію соціальної пам'яті*, оскільки акумулюють не тільки індивідуально створені програми, а й загальні колективні знання та досвід. Вони є неодмінною умовою існування суспільства [9]. Крім того, як відомо, існують інші функції цих одиниць, а саме: *забезпечення основи поведінки і структурування особистості, розуміння світу, забезпечення взаємозв'язку культури та взаєморозуміння між людьми*.

Отже, архетипи в нашому розумінні нерідко виступають як певні установки, передчуття, як досвід інтуїції, що регулюють психічне життя й соціальну поведінку людини. Вони є певними медіаторами між зовнішнім і внутрішнім у картині світу людини, інтегруючи всю роботу психічного [3, с. 176]. Архетипові елементи не є особистими спогадами, адже навіть тоді, коли явище й було елементом особистого характеру, тоді воно мало проявлятися в усьому, в результаті чого особа набула деяких рис цього архетипу. Але це є міфологією, тобто колективною психікою, не індивідуальною, тому що через індивідуальне несвідоме ми є пов'язаними з історичною колективною психікою [2, с. 59].

Один із аспектів аналізу архетипів колективного несвідомого, який, на нашу думку, вартий уваги дослідників, повинен бути пов'язаний із поняттям символу. Але перед розглядом символу варто згадати, що К. Юнг уважав, що різні *міфи* про створення людини походять із тієї чи іншої форми єдності, яка була «на початку часів». Ця єдність відображається в різних символах, а саме: єгипетський небесний змій, який кусає власний хвіст (оуробор), китайський Тайцзи, який має круглу форму, є вмістилищем усіх протилежностей, Світове Яйце філософів, *rotundum* алхіміків, дво-статеві істоти, що подібні до Пуруше індуїстської релігії. Ці атрибути не можуть бути застосовані до певної людської особистості, хоча вони, як правило, у вигляді інтуїтивних і негрунтовно перевірених суджень постійно проєктуються на оточуючих [2, с. 58]. Поряд зі сказаним варто зазначити, що існує багато інших *архетипних символів*, які є складовим матеріалом міфології, релігії, сновидінь, мистецтва, – від універсального Ін-Ян (що

символізує дихотомічність) через закодовані мандали й до психоформ (квадрат, трикутник; числовий ряд) [3, с. 179] тощо.

Отже, як відомо, *основними критеріями виділення символів* є: 1) схожість за асоціацією, 2) полісемантичність, 3) контекстна зумовленість символу (кожен контекстуальний рівень допомагає виявити як збереження, так і втрату певних символічних значень), 4) ритуально-магічна й культурна зумовленість (виникнення символів пов'язане з появою перших елементів культури, 5) антропоцентричність (символізація задана людині через суспільство, підлягає його психологічним і соціальним настановам і самостійно їх виявляє) [8, с. 7]. Учений А. Лосев визначає *символ* як ідейну, образну або ж ідейно-образну структуру, що містить у собі вказівку на ті або інші відмінні від неї предмети, для яких вона є узагальненням і нерозгорнутим знаком [6, с. 35]. Символ від грец. *symbolon* знак, ідея, образ або об'єкт, що має власний зміст, але водночас становить в узагальненій, нерозгорнутій формі певний інший зміст. На думку Т. Жеребило, він є графічним або звуковим знаком, що слугує умовним позначенням якого-небудь поняття [4, с. 322]. Як це підкреслено А. Бароніним, Е. Еріксон наголошує на життєвій важливості *символів* і міфів в інтеграції суспільства. Особливо чітко вони проявляються в міфічних розповідях, казках навіть у випадках психічних розладів. Їх набір вважають обмеженим, тому що вони знаходяться в основі творчості, сприяють внутрішній єдності людської культури, забезпечують взаємозв'язок різних епох. Наприклад, Мати-Земля, Дитя, Воїн, Бог, народження, смерть присутні в міфах різних народів [2, с. 60].

Варто зазначити, що символ дає змогу увійти в непередметний світ смислових відносин. Отже, за допомогою символів усвідомлюються смисли, які не піддаються нашому розумінню, які живуть у несвідомих глибинах душі й об'єднують людей в етнокультурну спільноту. До того ж справжній символ не просто виражає певний смисл, а передає також увесь спектр його магічної сили. Він є непідконтрольним нашому усвідомленню [1, с. 189]. У широкому семіотичному смислі символ є багатосмисловим конвенціональним мотивованим знаком, який репрезентує, крім власного денотата, також пов'язаний із денотатом, але якісно інший, більшою мірою абстрактний референт так, що первинне і вторинне значення об'єднуються під спільним означаючим [10, с. 46]. Також О. Шелестюк підкреслює *представленість символу* в різних семіотичних системах, наприклад, у таких як міф,

мистецтво, релігія, література, фольклор кожної окремо розглянутої культури, та перехрестя символів у культурах, які належать до різних часів і народів [10, с. 60]. Символ завжди розімкнутий у два боки – у світ конкретних реалій і світ неусвідомлених архетипних переживань. Послання підтексту архетипу завжди адресоване несвідомій частині психічного. Отже, автори, що використовують з метою впливу символи, не повинні забувати про все розмаїття каналів сприйняття. Але не тільки відомих – слух, зір, нюх, а й тих, які працюють на рівні провідних психічних функцій типу людини [3, с. 175]. Функція збереження в згорнутому вигляді цілих текстів виявляється в структурній самостійності символу, який включений до певного синтагматичного ряду. Символ не належить до якого-небудь синхронного розрізу культури. Функція інтеграції різних синхронних пластів культури пов'язана зі стійкістю символу [10, с. 60].

У формально-семантичному аспекті *основною функцією символу є репрезентативна*, тобто функція означування референта денотатом. *Гносеологічна функція* відображає пізнання ідейного боку предметного світу, усвідомлення смислу у видимому, сутності в явищах. *Комунікативна функція* виявляється в умовно-знакових системах, кодах, символи слугують для повідомлення про імпліцитний факт або його ідеальний смисл. Щодо *магічної функції*, то варто наголосити, що це функція заміщення символом езотеричного й татуйованого [10, с. 47]. *Естетична функція*, у свою чергу, означає створення певного враження в адресата за допомогою використання символіки.

Окрім знаковості в гуманітарній традиції, як відомо, акцентуються такі *властивості символу*: образність (іконічність), мотивованість, комплексність змісту символу й рівноправність значень у ньому, «іманентна» багатозначність і розмитість кордонів значень у межах символу, архетипність символу, його універсальність в окремій культурі, перетин символів у культурах різних часів і народів, убудованість символу в структуру міфології та інших семіотичних систем [2; 10, с. 47]. Отже, іманентна багатозначність символу означає наявність у нього смислової перспективи, ланцюжків значень, усе більш абстрактних за ступенем віддалення від вихідного значення [10, с. 56].

Етнічна самосвідомість виникає тоді, коли існує протиставлення етнічної групи навколишній дійсності. Індивід може відчувати саму етнічну спільноту або ж спільність етнопсихологічних ознак. Етнічна самосвідомість може також проявлятися в моменти долучення до культури своїх предків. У цьому випадку проявляється фактор колективного несвідомого, яке розглянуто К. Юнгом, тобто тут проявляються особливості особистісної психології. Отже, генетично закладений досвід предків виявляється в несвідомому потязі до їхньої етнічної культури, тому в людей, у яких прояв несвідомого є достатньою мірою активізованим, належність до певної етнічної культури значно визначає їхню поведінку [2, с. 82]. Архетипи – це кумулятивні уявлення про світ і життя в ньому людини, які не залежать від рівня наявних сьогодні знань. У філософії К. Юнга архетипи є структурними елементами несвідомого, що лежать в основі всіх психічних процесів. Це вроджені патерни людської поведінки. Тому, коли людина потрапляє в архетипну ситуацію, вона діє згідно з певною типовою внутрішньою схемою. Архетипи містять у собі більшість психічного, соціологічного, політичного з того, що аналізують учені. Це колективні уявлення, масова свідомість, соціальні установки, стереотипи – все, що становить більшість наповнення соціальної та індивідуальної психіки, що обумовлює можливість взаєморозуміння людей [3, с. 171], що, безперечно, є дуже важливим для ведення успішної комунікації.

Висновки і пропозиції. Отже, ми можемо підсумувати, що архетипи позначають сутність, форму та спосіб зв'язку несвідомих первообразів, структур психіки, які успадковуються, а символи виражають образну структуру, що містить у собі вказівку на ті або інші відмінні від неї предмети. Згадані структури є поліфункціональними й забезпечують структурування особистості, керування поведінкою особи і групи осіб. У перспективі дослідження – вивчення особливостей процесу, коли архетипи, архетипні образи й символи детермінують людське мислення та поведінку в межах окремих етносів, аналіз трансформації архетипів у напрямі від психічної структури до важливого культурного феномена.

Список літератури:

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Москва, 2013. 224 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология. Киев, 2000. 263 с.
3. Донченко О. Архетипи – спільне в нашому житті (розпізнавання архетипів як шлях до унікальності). Психологія особистості. 2011. № 1. С. 170–181.
4. Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. Назрань, 2010. 485 с.
5. Круглов В. Л. Антропологические заметки к понятию «мифологема». 2008. № 310. С. 10–15. URL: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/310-10.pdf> (дата звернення: 13.04.2017).
6. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва, 1995. 320 с.
7. Сапун М. В. Концепт та архетип у картині світу письменника. Мовні і концептуальні картини світу. 2011. Вип. 37. С. 273–277.
8. Свиридов О. Ф. Символіка замовлянь у східнослов'янському і британському магичному фольклорі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Одеса, 1996. 16 с.
9. Северинова М. Ю. Теорія К. Юнга про архетипи та її вплив на художню (музичну) культуру. URL: <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura40/24.pdf> (дата звернення: 14.01.2018).
10. Шелестюк Е. В. Семантика художественного образа и символа (на материале англоязычной поэзии XX века): дисс. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04. Москва, 1998. 202 с.
11. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного. Вопросы философии. Москва, 1988. № 1. С. 131–138.
12. Юнг К. Г. Человек и его символы. Москва, 1998. 670 с.

БАЗОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ АРХЕТИПОВ И СИМВОЛОВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

В статье рассмотрены сущности архетипа, архетипный символ, символ. Выполнены следующие задания: изучены дефиниции вышеупомянутых сущностей, выявлены их основные особенности и функции, принципы корреляции между архетипом и архетипным символом, более того представлены основные архетипы, общие для многих культур. Современные условия глобализации вызывают рассмотрение первоначальных основ разных культур через призму их подобных и отличительных признаков. Коллективное бессознательное представлено как общечеловеческая основа духовной жизни индивидов, унаследованная на основе индивидуального опыта.

Ключевые слова: архетип, символ, архетипный символ, коллективное бессознательное.

BASIC PACULIARITIES IN THE RESEARCH OF ARCHETYPES AND SYMBOLS THROUGH THE PRISM OF MODERN LINGUISTICS AND CULTURAL LINGUISTICS

The article deals with the archetype, archetypal symbol, symbol. The following tasks were fulfilled in the research: to present the definitions of the above-mentioned entities, to reveal their main peculiarities and functions, to unveil the correlation principles between archetype and archetypal symbol, moreover, to present the main archetypes which are common for many cultures. Modern conditions of globalization trigger the study of primary principles of different cultures through the prism of their similar and specific features. Collective unconscious in the paper is represented as common to all humanity basis of spiritual life of the individuals which is inherited with a help of individual experience.

Key words: archetype, symbol, archetypal symbol, collective unconscious.